

СВЯТО АЙ-ВАСИЛЬ ЯК НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я

У статті узагальнена і проаналізована календарна обрядовість греків Приазов'я, зокрема свято Ай-Василь, його трансформація протягом XX – на початку XXI ст., особливості свята у різних селах греків. Унікальність цього етносу пов'язана з яскраво визначеною самоідентифікацією, тому за більш ніж двісті років після переселення із Криму до Приазов'я вони зберегли свою традиційну культуру.

Ключові слова: Приазов'я, свято Ай-Василь, грецькі поселення, етнос, самоідентифікація.

В статье обобщена и проанализирована календарная обрядность греков Приазовья, в частности праздник Ай-Василь, его трансформация на протяжении XX – в начале XXI вв., особенности праздника в различных селениях греков. Уникальность этого этноса связана с ярко выраженной самоидентификацией, поэтому за более чем двести лет после переселения из Крыма в Приазовье они сохранили свою традиционную культуру.

Ключевые слова: Приазовье, праздник Ай-Василь, греческие поселения, этнос, самоидентификация.

The article contains generalized and analysed information on calendar ceremonial part of Greeks from Priazovsky region, in particular – of Ai-Vasyl (Saint Vasil') holiday, its transformation during the period of XX – beginning of XXI century, this ethnic group is connected to the clearly defined self-identification, that is why they were able to preserve their traditional culture during more than 200 years after resettlement from the Crimea to Priazovskiy region.

Key words: Priazovyе, holiday Saint Vasil, the Greek settlements, ethnos, self-identification.

Науковий інтерес до греків Приазов'я впродовж останнього століття пов'язаний з їх цікавим історичним минулим та сьогоденням. Унікальність цього етносу полягає в тому, що у Приазов'ї грецька спільнота живе компактно і змогла пронести крізь століття свою культуру, традиції і мову [1]. Певна ізольованість від зовнішнього впливу, обумовлена в минулому соціально-економічними факторами, дозволила грекам Північного Приазов'я зберегти етнічні особливості повсякденного життя. Невід'ємною частиною повсякденного життя греків є традиційні свята. Одне з важливіших та найцікавіших є свято Ай-Василь.

Актуальність дослідження свят у повсякденні греків Приазов'я обґрунтована нинішньою етнонаціональною ситуацією, яка характеризується зростанням національної самосвідомості населення,

підвищенням інтересом до витоків традиційної культури [2], етнічної історії [3] з боку науковців тощо. Звичай, які досліджуються у контексті календарних свят як явище багатогранне, формувалися протягом багатьох століть, але у XX ст. зазнали багато змін, тому виникає необхідність простежити їх трансформацію та місце в повсякденному житті.

Дослідженням календарних свят греків, зокрема свята Ай-Василь, займаються І. Пономарьова, Г. Косякова, Ю. Иванова, але є ще безліч питань, які потребують комплексного дослідження, серед них відмінності та особливості свята в кожному селі, обрядова поезія [4], тексти колядок, трансформація свята та ін.

Мета цієї статті – дослідити трансформацію свята Ай-Василь протягом XX – на початку XXI ст., визначити особливості та відмінності свята у

різних селах греків Приазов'я, їх вплив та місце в повсякденному житті.

Традиційний Новий рік – «Ай-Василь», або Коланда у греків Приазов'я святкується у кожному селі та у кожній родині з 13 на 14 січня. Це свято є невід'ємною частиною повсякденного життя греків. Схема свята Ай-Василя є приблизно однаковою, але існують й деякі особливості та відмінності у кожному селі. Протягом тривалого часу свято та його святкування дещо змінювалось та трансформувалося, але за цей час не втратило своєї актуальності. Свята календарного циклу приазовських греків, як і всіх православних народів, пов'язані із церквою. Ай-Василь у селах мариупольських греків має свої етнічні особливості і святкується як день пам'яті святого Василя Кесарійського. Свята, присвячені святому Василю, розповсюджені у багатьох народах Південно-Східної Європи – греків, болгар, йому надавалися функції заступника майбутнього врожаю та домашніх тварин [5].

Починають святкувати 13 січня. Напередодні господині печуть та готують «халачича ки халача», пиріг «Ай-Василь» з копійкою і «шумуша» (інші назви: турта, кубете) – листковий пиріг з начинкою з м'яса і тертого гарбуза або рису, або ж з рису і гарбуза [6]. Люди похилого віку називають свято «Ай-Василь» шумуши т' мера» – день листкового пирога. В першій половині ХХ ст. шумуш їли лише на Новий рік, тому їх пекли багато, до 20 штук (сім'ї були великі і колядників треба було пригощати) [7].

З настанням легких сутінків першими ходили колядувати дівчата. Вони ходили з мотузкою через плече, на яку нанизували калачики. Грошей дівчатам не прийнято було давати, їх пригощали калачиками і домашнім печивом (пізніше – цукерками) [8]. Перед заходом сонця хлопчики, як правило, трійками, починали ходити від будинку до будинку з маленьким дерев'яним плужком («воли»), а третій-орач-тримав і керував плужком. Після привітання «Сабан-сабан-сабарнітет!» (урум.), господарі просили провести ріллю по земляній підлозі, зробити подряпину, тому «леміш» іноді й робився із заліза. Коли «орють», тобто проходять із плужком від дверей до столу, «орач» речитативом говорить:

Сабан беретегли олсун, йил баш

Хутлу олсун, з ширлар сютлю олсун, айдамахлареролсун! (урум.).

Так буде плуг благим, Новий рік благополучним, корови хай будуть багатомолочними, розбійників щоб не було!

На гряділь плуга навішували орачам калачик, давали дрібну монету або свічку. Якщо в якомусь з дворів господар не відкривав двері – йому у дворі робили борозну, і на ранок все село знало, що цей господар скупий і жадібний. Земля завжди годувала селян, і не пустити в будинок

плуг вважалось негідним. Звичай ходіння з плугом був вельми стійкий навіть в ті часи, коли церкви закривалися і обрядовість порицалась [9]. Наприклад, зараз у с. Малоянісоль іноді й тепер парубки або хлопчики по двоє ходять із плугом. Він може бути як паперовий, картонний, пластмасовий, металевий невеликих розмірів, так і справжній. Вважається, що в той дім, куди принесуть плужок, прийде вдача та буде добрий урожай. За повір'ям, із плужком ходять лише до добрих людей. Коли заходять колядувати в будинок, плужок ставлять на суфру (низкий круглий дерев'яний стіл, на якому греки готують їжу і за яким їдять) [10]. О 19-20-й годині ходіння із плугом припинялося, починали ходити старші за віком хлопці, співаючи «колінце» (колядку) про січень, про пришествя на землю Христа й про святого Василя.

Ближче до півночі, з 12 до 3-х ранку, ходили співати «арши та каланда» вже дорослі чоловіки і люди похилого віку. Ходили групами по 8-10 чоловік [11], мінімум було 6 чоловік. Виконання «арши та каланда» – це цілий ритуал. Їх виконували під іконами. Господар запалював свічку або лампадку. Пісня була довга, її потрібно було доспівати і дослухати до кінця. Співати вступало по 2 людини. В кожній «двійки» була своя «партія».

Дорослим колядникам господарі давали «хундра халача» – великі калачі. У новорічну ніч «руха ти валишкан» – спати не лягали, і світло горіло до ранку. Це був новорічний «марафон» – одні вирушали, інші приходили, двері в будинках не замикались.

У деяких селах цього дня заводили в будинок теля або корову (годувальницю сім'ї), одягали на ріг калачик. Якщо у дворі був колодязь – в нього теж кидали калач на урожай, щоб не було засухи.

У першій половині ХХ ст. традиційно у грецьких селах о 12-й годині ночі господиня будинку з ким-небудь із сім'ї або сама йшла на річку, де біля ополонки запалювала свічку, насипала ячменю, ставила калачик або монету, кадила ладаном, промовляла молитву, набирала відро води й поверталася додому. Дорога до річки й назад здійснювалася мовчки, говорити дозволялося уже в кімнаті, після молитви. Потім вона брала в посуд жарини, клала ладан й обходила усі стайні, комори та інші надвірні приміщення. Господиня чіпляла кожній корові та бику на ріг калачик. На сьогодні цей обряд побутує у спрощеній формі, але люди зрілого віку обов'язково заходять у цю ніч до худоби й намагаються нагодувати її якнайкраще.

Після того, як пройшли всі колядники, вранці 14 січня, у 3-4 години господар першим особисто проходив все своє подвір'я і посівав ячменем. Після цього приходили посівати всі, хто бажав, обов'язково чоловіки. Цього дня кожний двір чекав, щоб першим прийшов чоловік, жінки цього дня з будинку не виходили.

Зазвичай зранку ходять підлітки, посіваючи ячменем чи пшеницею і повністю цитуючи одну й ту саму фразу про святого Василя, вона слугує і вітанням у день Нового року. Наприклад, в с. Ялта Першотравневого району посівали лише ячменем. Надається значення обставині, хто першим прийшов посівати. Якщо прийшов той, хто був першим у минулому році, коли був «урожайний рік», то він вважається уруглу (урум. – щасливим, вдалим) і його обдаровують. Слід підкреслити, що різдвяне та новорічне побажання багатого врожаю було головним – сабан берет'ет.

У кожному селищі є свої традиційні особливості святкування Ай-Василя та приготування традиційного пирога. Так, наприклад, до недавнього часу у с. В. Янісоль напередодні Нового року члени родини обходили усі господарські приміщення, а потім поверталися до будинку, де вже чекав накритий новорічний стіл. У цей час хто-небудь із чоловіків заводив до будинку вівцю, теличку або ягничку. Обов'язковим атрибутом новорічного столу є сухадац, або Василіпіта, – пампушка Василя, пиріг без начинки, але іноді він був начинений пережареною з медом і маслом мукою [12].

Трапезу починав голова сім'ї: він розрізав пиріг на шматочки за числом членів сім'ї, враховуючи відсутніх і немовлят, оголошуючи ім'я того, кому нарізалася частка. Починаючи зі старших за віком, батько подавав кожному його частку пирога. Мати пригощалася першою. Той, кому дісталася монета у шматочку пирога, вважався найщасливішим у Новому році, а благополуччя сім'ї у наступному році залежало від нього. Шматок пирога подавався із чаркою горілки або вина, яку можна було пити або не пити. Усі обдаровували один одного грошима. Першим випивав свою чарку голова сім'ї, промовляючи традиційну фразу: «Ласкаво просимо, св. Василь, який приніс здоров'я, благословення і рік благополучний і радісний».

Це вітання повністю або скорочено промовляв кожен перед тим, як випити. Після закінчення ритуалу з пирогом можна їсти все, що смакує. Якщо під час новорічної трапези хто-небудь чхав, то йому дарували заведену до хати худобу. Приплід від подарунка приписувався «щастю обдарованого».

У с. Старий Крим цього дня в кожному будинку господиня готує пиріг і обов'язково кладе монету на щастя. Кому вона дістанеться, того чекає успіх у новому році. Рецепти пирога були різними. Пиріг робили, як правило, шарованим як на дріжджах, так і без них. На 1,5-2 склянки води клали щіпку солі, 20-30 грам дріжджів або без них, сипали муку. Тісто розкочували на тонкі коржі. Кожний шар мастили яловичим або баранячим жиром, укладали шарами 5-6 коржів і зверху клали 700-800 грам м'ясного фаршу. Це була баранина, яловичина, пізніше іноді клали свинину. Фарш

можна було тушкувати трішки, деякі хазяйки використовували лише сирий, інші додавали рис, щоб він увібрав сік, і тоді пиріг «дыхав». Але обов'язковим компонентом була подрібнена у великій кількості цибуля, додавали також спеції. А зверху фаршу знову укладали коржі, протикаючи кілька разів вилкою, і ставили в духовку.

Приблизно о 5-6 годині вечора вся сім'я, святково одягнена, сідала на софу, на якій стояла суфра, і з нетерпінням чекала моменту, коли старший у будинку (дідусь або батько) розрізатиме пиріг. Господар дому брав ніж і починав священнодіяти зі словами: «Слава богу, і цей день дочекалися». Потім робили хрест на пирозі і за годинниковою стрілкою різали його на шматки, а сім'я в цей час вимовляла молитву. Перший шматок – Ай-Василю, другий – будинку, на урожай – несли в полі, до колодязя, на худобу – маллара. І тільки потім господарю, потім членам сім'ї, жебракам – елджилара [13]. Право різати пиріг мав тільки господар, і якщо він спізнавався до святкового столу із якоїсь причини, вся сім'я з нетерпінням чекала його до глибокої ночі. Цього дня готували також і солодкі пироги, молочний та фруктовий кисіль, пекли з меду тверду халву.

У с. Старий Крим було прийнято дивитися на димарі перед святом. Якщо з якогось димаря не йде дим, значить, у господаря ні з чого пекти пиріг. Тоді сусіди несли частину свого пирога, пригощали, але так, щоб не принизити. Греки уміли співпереживати, розуміли чужу потребу.

Діти прагнули дуже рано піти по воду до колодязя, оскільки там обов'язково на зрубі лежав шматок святкового пирога. Була добра традиція: хто прийшов до колодязя – забирав чужий шматок, залишений кимось, і на заміну залишав свій.

На цьому свято не закінчувалося. Вранці в будинок заходив чоловік з повним відром води і на питання господарів, що він приніс, відповідав: «Здоров'я приніс». Привітні господарі запрошували його пройти до будинку, а він бажав господарям:

Ены ил ачых юрекнэн дельсын
 Бахтынэн салых тетырсын
 Ены ил сизын евнызе шорбаджи
 Дибик дирсын
 Мабетлик салых тетырсын
 Ены ил буруш артырмасын
 Хартлыгы узага алып титсын
 Салых тетрип дельсын
 Беллалардан хутарсын
 Чох севинч де бахит тетырсын
 Новий рік з відкритим серцем
 Хай прийде, щастя і здоров'я принесе.
 Новий рік хай у ваш будинок господарем
 багатим ввійде,
 Добро і здоров'я принесе,
 Старість далеко хай понесе,
 Від горя хай врятує.
 Багато любові, добра, миру і щастя принесе.

Була прикмета: якщо чоловік з подібними побажаннями приходив після дванадцяти ночі, це обіцяло господарям великий успіх [14].

На початку ХХ століття в с. Старий Крим для світанкових обходів будинків, для так званого «посипання пшениці», готувалися діти. Рано вранці, десь з 3 години, вони ходили від будинку до будинку групами і поодиночі і питали дозволити привітати господарів. Це називалося «аллах дездим», тобто ходжу з Богом. «Посипальники» говорили такі побажання:

Елбаш хутлу олсуу
 Малын мелалын чох олсун
 Сыгырын сютлю олсун
 Сандгын сепетын долу олсун
 Ай Василь, баба да ядымджа олсун
 Илна герне чхар халач.
 Свято хай веселим буде,
 Худоби, різного птаха хай багато буде,
 Корова хай дійна буде,
 Скриня і вулик хай повними будуть.
 Ай Василь батько хай помічником буде
 Хай дорога (життя) буде щасливою.

У с. Ялта новорічний пиріг називається Василі-піта. Василі-піта розігрівали в духовці, щоб він «задихав». Перед тим, як розрізати пиріг голова сім'ї обов'язково хрестився. Перший шматок нарізався «для будинку» (якщо в будинку був Василь, перший шматок віддавали йому), 2-й шматок – дідусяві, 3-й шматок – бабусі, 4-5-і шматки – господареві, господині, 6-7 шматки – дітям за віком; останній шматок розрізався «на господарство». Монетка з пирога вважалася «щасливою» і зберігалася цілий рік біля ікон. Якщо цього дня, хтось з членів сім'ї чхнув першими йому робили подарунок [15].

У с. Кирилівка і Келлерівка пиріг називається «Ай-Василь». Його розрізали на дві половини: права залишалася в будинку, а ліва, називалася – «с ту чол» – в поле. Якщо монетка потрапляла в половину «для будинку», це означало, що в новому році в будинку буде багатство і благополуччя. Якщо монетка опинилася у половині «в поле» це було до багатого урожаю [16]. А якщо монетка потрапляла під ніж – це означало, що буде голод. У Кирилівці, якщо сім'я була заможною, то пиріг робили із здобного тіста, в сім'ї біднішій пекли з того, що було – з прісного тіста.

У день Нового року хрещеники самостійно, а якщо вони малі, то з батьками або з дорослими братами приносять хрещеним батькові й матері так званий каниш – набір із різних (4-6 різновидів) страв у глибоких тарілках, мисках, поставлених одна на одну, і зав'язаних у білу велику скатертину. Також обов'язковою є пляшка горілки. Хрещені – «калота» та «нуна» обдаровують хрещеників грішми та солодошами [17]. Такі ж каниші приносять батькам видані заміж дочки з чоловіками, відокремлені сини. Своєрідно відбувається пригощання на гуляннях. Коли молодший (син, зять, хрещеник або взагалі

молодший за віком) пригощає старшого, то останній, за традицією, вимагає, щоб той заспівав йому пісню грецькою, російською, татарською чи українською мовами. Це вважається за честь, відмова сприймається за образу, неповагу. Втім, відмов і сварок через це не трапляється, а якщо і буває конфлікт, то він закінчується жартом. Подібний звичай «носити вечерю» хрещеним батькам широко побутує в Україні.

У греків заведено брати одну пару кумів. Часто трапляється, коли одна і та ж пара – чоловік і дружина – приймають дітей своїх хрещеників. Хрещені у греків шанувалися вище за батьків. У народі вірили: «Для хрещеника дорожче не той батько, який народив, а той, який хрестив (вийняв зі святої води)» [18]. Духовна спорідненість вважалася вищою за кровну. Частування починають хрещені, а згодом відкривають принесені каниші, частину яких ставлять на стіл. Якщо гостей багато, оскільки число хрещеників доходить до десятка й більше, то на софі влаштовується додатковий стіл-катуна, де на розстелених скатертинах розставляються страви. Тут уже сиділи лише жінки, переважно літні.

Греки вірили що, святий Василь відвідує оселі в ніч під Новий рік, тому йому залишають їжу. Раніше готувався спеціальний пиріг для святого Василя, аби він його скуштував, поблагословив людей, які сплять, усе господарство й рушив до наступного будинку. За грецькими легендами, святий Василь був землеробом. У іконографії він зображається з пучком трави у руці та зі жезлом, що розпускається і перетворюється на квітучу гілку. У давнину, в ніч під Новий рік селяни чистили робочу худобу, давали кожній тварині шматок пирога святого Василя. І навіть просили коней та волів розказати йому про хороше поводження з ними господарів.

Дотепер у грецьких селах існує вірування у домовика-стуши або еведси, який приносить щастя і благополуччя в будинок. Побачити його можна лише в новорічну ніч: якщо хороший – «літний весь» – працює. Але горе господареві, який побачить, свого стуши спокійно сплячим. Тому для нього традиційно залишали чарку горілки. У багатьох грецьких сім'ях дотепер дотримуються цієї традиції [19].

Стуши можна певним чином пов'язати з давньогрецькою богинею домашнього вогнища Бестією, її вогонь горів у всіх грецьких будинках як символ благополуччя. Колоністи-греки дбайливо ставилися до запаленого вогню, оскільки він був символом зв'язку з метрополією в античні часи, і переносили запалену скалку зі старого будинку в новий. Це робили й маріупольські греки до тих пір, поки в будинках було пічне опалення (середина 1980-х років), вірячи, що з вогнем переходить і добрий домовик. У греків був звичай напередодні Нового року палити соломі, який називався палити каракаджолів [20]. Серед греків

Приазов'я поширені повір'я, що з нечистою силою пов'язані померлі нехрещені діти. Тому в період із Нового року до Водохреща перед кожним будинком запалювали вечерні вогнища [21] і стрибали через нього з метою очищення.

Протягом ХХ ст. свято Ай-Василь значно трансформувалося та втратило частину своєї обрядності. Якщо у 20-30-х рр. ХХ ст. більшість обрядів, пов'язаних зі святом, з часу переселення греків з Криму до Приазов'я збереглися та проводилися, то вже у 50-60-х рр. значна частина обрядів була втрачена, зокрема підлітки рідше стали виконувати команди рідною мовою (це пов'язано з тим, що діти народжені у 1940-1950-ті рр. на побутовому рівні не спілкувалися урумською або румейською мовами, але вони розуміли своїх батьків, проте ледве могли висловити свої думки), у деяких селах припинилось ходіння з плугом. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. широко у побуті залишилася традиція пекти пироги з щасливою монеткою та ходити колядувати. Більшість колядок виконуються не

урумською чи румейською мовами, а російською (тільки деякі представники молодшого покоління греків Приазов'я розуміють окремі вислови, але основна частина цього покоління взагалі не розуміє діалект). Але не дивлячись на це, свято Ай-Василь й досі посідає важливе місце у повсякденному житті греків Приазов'я, доказом тому є те, що кожного року це свято об'єднує всіх рідних: дорослі діти, навіть якщо вони живуть далеко, обов'язково цього дня поспішають до батьків, щоб ще раз відчутти тепло рідного будинку, посидіти за столом, привітати своїх близьких з наступаючим Новим роком, сподіваючись, що він буде краще попереднього і, нарешті, скоштувати найсмачніший мамин пиріг із заповітною монетою.

Перспективи подальшого дослідження окресленої теми пов'язані із визначенням особливостей та відмінностей свята Ай-Василь у таких грецьких селах: Сартана, Урзуф, Мангуш, Улакли, Стили та інших та залученням джерел усної історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пономарьова І.С. Сучасні напрями етнологічних досліджень греків Північного Приазов'я // Схід. – 2003. – № 7. – С. 86.
2. Алдунова Н.К. Фольклорна спадщина греків Приазов'я: урумо-румейський аспект // Мариуполь: История и перспективы. Сборник трудов научно-практической конференции. – Мариуполь: ПГТУ, 2002. – Т. 2 – С. 166.
3. Пономарьова І.С. Трансформація традиційної культури греків Приазов'я // Розвиток еллінізму в Україні у ХVІІІ-ХХІ ст. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Мариуполь: МДГУ, 2007. – С. 201.
4. Милютин Т.И. История фольклора Мариуполя // Мариуполь: История и перспективы. Сборник трудов научно-практической конференции. – Мариуполь: ПГТУ, 2002. – Т. 1. – С. 178.
5. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.). Историко-этнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006. – С. 223.
6. Новик А. Сохранность материальной культуры // http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=63.
7. Косякова Г. Празднование Ай-Василия греками Приазовья // Хронос. – 2006. – № 1. – С. 3.
8. Косякова Г. Празднование «Ай-Василия» греками Приазовья // Эллины Украины. – 2006. – № 12. – С. 7.
9. Иванова Ю.В. Встреча Нового года в греческих селах Приазовья // Хронос.-2006. – № 10. – С. 2.
10. Туранлі Ф. Приазовські греки: історико-етнографічна ретроспекція // Розвиток еллінізму в Україні у ХVІІІ-ХХІ ст. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Мариуполь: МДГУ, 2007. – С. 210.
11. Празднование Нового года. Записан у Марии Даниловны Хорош, в Великой Новоселке в период 1970-1990г. // http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=114.
12. Ходеев Ф.П. Краткая история мариупольских греков (На долгой ниве) // http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=52.
13. Косякова Г. Празднование Ай-Василия греками Приазовья // Хронос. – 2006. – № 1. – С. 3.
14. Записано автором у 2008 р. від В.С. Ліханової (1933 р. н.) родом з с. Старий Крим.
15. Косякова Г. Празднование Ай-Василия греками Приазовья // Хронос. – 2006. – № 1. – С. 3.
16. Косякова Г. Празднование «Ай-Василия» греками Приазовья // Эллины Украины. – 2006. – № 12. – С. 7.
17. Хасхачих В.И. История села Чермалык. – Мариуполь: Мариупольское общество греков, 2001. – С. 30.
18. Греческие обряды, обычаи и традиции Старобешевского района // Старобешівська районна державна адміністрація: <http://www.donoda.gov.ua/starobeshivskiy/ua/publication/content/2885.htm>.
19. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.). – С. 225.
20. Зайковський В., Зайковская Т. Каракаджолы мариупольских греков и балкано-славянская традиция // Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Мариуполь, 1996. – С. 157.
21. Киреева Т.И., Киреева В.Г. Историко-этнические аспекты греческой, сербской, немецкой культуры в этносфере украинской регионики // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 1. – С. 60.

Рецензенти: д.і.н., проф. В.М. Романцов;
к.і.н., проф. І.І. Федьков.